

સરોધન અંથમાળા, અંથાંક ૯
ગ્રેક ભોળાભાઈ બેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંરોધન વિદ્યાભવન

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ઇસ્લામ યુગ

ખંડ ૧ : ભાગ ૧-૨

•

લેખક

સ્વ. શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ બેટે, ખા. એ.

•

ગુજરાત વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

આવૃત્તિ નંબર : ઈ. સ. ૧૯૪૫-

પ્રથમ પુનર્મુદ્રણ : ઈ. સ. ૧૯૫૯

પ્રત ૧૧૦૦

કિંમત સાડાચાર રૂપિયા

પ્રકાશક : રસિકલાલ છા. પરીખ, શેઠ ભો. જી. અભ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિભાઈ પુ. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સરોધનને ખીનવવા કેટલાક સમયથી પ્રવૃત્તિ આદરી, તેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોને અથો લખવાનું કામ પણ મોખ્યું હતું. ૧૯૩૯ના માર્ચમા મુખર્ષિ સરકારે નીચે જણાવેલી યોજના મંજૂર કરી દેણુગી આપી હતી .

૧. ભાષા અને માહિત્ય (Language & Literature)

- ૧ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, એનો ઉગમ અને ક્રમિક દક્ષાઓમા વિકાસ;
- ૨ ગુજરાતી છદ શાસ્ત્રનો અધ્યયનાત્મક નિબંધ;
- ૩ જૂની ગુજરાતીના શિષ્ટ ગ્રંથોનું સંપાદન (સભાના હાથપ્રત -સંગ્રહ તથા ખીજેની હાથપ્રતોને આધારે),

૨ ઇતિહાસ (History)

- ૧ ઇતિહાસ-સાધન ગ્રંથો;
- ૨ ગૂજરાતનો સામ્કૃતિક ઇતિહાસ (સચિત્ર),

૩ સમાજશાસ્ત્ર (Sociology)

- ૧ ગુજરાતની લિંગ લિંગ જાતિઓ ઉપર નિબંધ
તે અન્વયે આ પુસ્તકનો ખડ ૧ : ભાગ ૧-૨ નું આ પ્રથમ પુનર્મુદ્રણ છે

ગુજરાત વિદ્યાસભા
અમદાવાદ

તા ૧-૧૧-૧૯૫૯

રમિકલાલ છા પરીખ
અધ્યક્ષ

શેઠ ભો જે વિદ્યાલવન

અનુક્રમણિકા

ભાગ ૧ લો

પ્રકરણ

૧ હું ભૂમિના [ભૂમિનો ઇતિહાસ] પૃ ૧-૧૬

ગુજરાતની ભૂસ્થિતિ અને એના આસ્તિક વિકાસનો સમય ૩ - એગિપ્શનું મયર્ષિદુ ૩ - પ્રાગૈતિહાસિક નદીઓ મગધની પ્રવાહ ૪ - પ્રાગૈતિહાસિક સમયના સ્થળો ૫ - અદાના ભાગ ૬ - અદાના ઉદ્ભવો વધારે મળે છે ૬ - પૌરાણિક સમય ૬ - યુગ ૬ - સ્થળો ૭ - ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વ્યક્તિત્વના ઇતિહાસ ગુજરાતની બહારના ઘણા ભાગ પાસે આવે છે ૮ - પૌરાણિક મનુષ્યના સ્થળો ૯ - ગુજરાતના ઇતિહાસમાં વર્ણવેલા સ્થળો અને તેની સ્થિતિ ૧૦ - હાલ દેશ અને તેની સ્થિતિ ૧૧ - સામાજિક વસ્તુઓ ભૌગોલિક સ્થળોએ બંધાયેલા ભાગ ૧૭

૨ જુ પ્રાગૈતિહાસિક સમય પૃ ૨૦-૨૭

પ્રાગૈતિહાસિક અને ઐતિહાસિક સમય ૨૦ - અમુક ભૂતિ ૨૦ - આર્યોએ અમુકને છૂટી પોતાની મજૂતિ તેમને આપી ૨૧ - અમુકની મજૂતિ વિરુદ્ધ હતી ૨૧ - પ્રાગૈતિહાસિક પાટનગર દુર્ગચલી અથવા દ્વારના ૨૩ - યાદવો ૨૪ - ગુજરાત અને અમુક તથા નાગો ૨૫ - પ્રાચીન ઋષિઓ અને ગુજરાતની ભૂમિ ૨૬ - યાદવો અને જૈન પરંપરા ૨૬

૩ જુ ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆત પૃ ૨૮-૩૮

યાદવો અને મૌર્યો વચ્ચેના અવાગનો સમય ૨૮ - સિંહધર્મીયો વસવાટ ૨૮ - મૌર્યો અને આબીરો ૨૯ - ગિરનારના ત્રણ લેખો ૩૦ - સમ્રાટ અશોક અને મૌર્ય સામ્રાજ્ય ગુજરાત એક માત્ર પ્રાંત ૩૦ - ગઈ સદીમાં ગિરનારના લેખોની સ્થિતિ ૩૧ - ગુજરાતના બનાવો સુરવરો ૩૨ - સમ્રાટ અશોકની

ધર્મલિપિ અને એ સમયના સમાજ ઉપર પડતો પ્રકાર ૩૩ - અગ્રોક પછીની સ્થિતિ ૩૫ - યવન (ગ્રીક) રાજ્યો ૩૬

૪ થું : શક ક્ષત્રપો અને ગુપ્તો

પૃ. ૩૯-૪૯

પરદેશી શકોનું આગમન ૩૯ - શકો હિંદુ સમાજમાં મળી ગયા ૩૯ - નહાપાન ક્ષત્રપ ૪૦ - નહાપાનનો જમાઈ ઉપવદત્ત ૪૧ - ક્ષત્રપોના ખીલ કુલની સત્તા ૪૨ - ક્ષત્રપોનો પહેરવેશ ૪૨ - મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા ૪૩ - એણે ગિરનાર પાસેનું સુદર્શન તળાવ સમરાવ્યું ૪૪ - એની પછીના રાજ્યો ૪૫ - ગૂજરાતનો દરિયાઈ વેપાર વધારવાની કાળજી ૪૫ - ગૂજરાત કાઠિયાવાડનો સબંધ કાંકાને રસ્તે ૪૬ - દક્ષિણ ગૂજરાતમાં ત્રૈફટકો ૪૭ - ગુપ્ત મહારાજ્ય ૪૭ - સ્કંદગુપ્તના સમયનો ગિરનારનો લેખ ૪૭ - ઐતિહાસિક ગૂજરાતનું પહેલું પાટનગર જૂનાગઢ ૪૮ - ગુપ્તરાજ્યના અધિકારીઓના ગુણો ૪૮

૫ મું : વલ્હી

પૃ. ૫૦-૬૦

એ રાજ્યે સાંસ્કૃતિક પ્રગતિમાં લીધેલો ભાગ ૫૦ - વલ્હીનગર ધણુ પ્રાચીન છે ૫૦ - વલ્હી સંસ્કારનું કેન્દ્ર ૫૧ - વલ્હી રાજ્યો ૫૨ - હિંદુસ્તાનમાં વલ્હીનું મહત્ત્વ ૫૩ - ચીનનો મુસાફર યુવાંગમય ૫૪ - વલ્હી વેપાર અને વિદ્યા બનેનું કેન્દ્ર ૫૫ - ધાર્મિક સહિષ્ણુતા ૫૬ - વિદ્યાસંસ્કારને ઉત્તેજન ૫૭ - સામાજિક સ્થિતિ ૫૮ - આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થા ૫૮ - વલ્હીની પડતી ૬૦

૬ હું : ગૂજરાતના ઇતિહાસના ભ્રમણયુગો અને ગુર્જરા પૃ. ૬૧-૭૩

ગૂજરાતમાં વધુ જાતિઓનું ભ્રમણ ૬૧ - ભ્રમણનું કારણ ૬૧ - પ્રાગૈતિહાસિક ભ્રમણો ૬૨ - પૌરાણિક યુગનાં ભ્રમણ ૬૨ - ખ્રિસ્તી સાલની શરૂઆતનાં ભ્રમણ ૬૨ - ગુર્જરા પોતે પણ ભ્રમણો કરનારી એક જાતિ ૬૩ - નાની જ્ઞાતિઓનાં ભ્રમણો ૬૩ - ગુર્જરા ૬૪ - હાલના ગૂજરાતનું ગૂજરાત નામ ૬૫ - ગૂજરાત નામ પડવાનું કારણ ૬૬ - ગુર્જર રાજવાની લિખમાલ ૬૮ - લિખમાલે સંસ્કારિતામાં લખવેલો ભાગ અને એનો ઇતિહાસ ૬૯ - ભ્રમણોમાં નવી જાતિ પારસીઓ ૭૧ - ભ્રમણયુગોએ ગૂજરાતી સમાજ ઉપર કરેલી અસર ૭૨

૭ મું : અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના

પૃ. ૭૪-૮૬

પાટણ ૭૪ - વનરાજના કુલના ચાલુ ઇતિહાસ માટે શંકા ૭૪ - વનરાજની

લૂટથી ચડતી ૭૫ - પાટણની સમૃદ્ધિ શી ગીને વધી ૭૭ - ચાવડાઓની
લૂટ માટે પ્રીતિ ૭૮ - ચાવડાઓ નાના કાકોરા ૭૯ - મોલકીઓ અને
ગૂજરાતી મહારાજ્યનો પાથો ૭૯ - મોલકીઓની હત્પત્તિ નામ વગેરે મહિની
કલ્પનાઓ ૮૦ - મોલકીઓ દોહા ૮૦ - મૂળગજનો વશ ૮૧ - મૂળરાજનો
રાજ્યવિસ્તાર ૮૩ - મૂળરાજે બધાનેલા મહિરો ૮૫ - એનું ચારિત્ર્ય ૮૫ -
મોમનાર્મો ૮૫ - મૂળરાજની પછીના રાજ્યો ૮૬

૮ મું હિંદુ ગૂજરાતી માત્રાગત્ય

પૃ ૮૭-૧૦૨

બીમદેવ પહેલો ૮૭ - મોમનાવ ઉપર મહમૂદ ગીજનીની ચઢાઈ ૮૭ -
મોમનાયનું મહિરો ૮૯ - પાળથી લગેલા હિંદુ રાજ્યો ૯૦ - હિંદુ
મમાજની ખામી ૯૧ - નામાન્તિ માણ્યો અને આસ્તૃતિ પ્રગતિ ૯૨ -
વિદ્યામસ્ત્રા ૯૩ - માળવા અને ગજરાત ૯૩ - કલ્પદેવ ૯૪ - કલ્પવતી ૯૪
- સિદ્ધરાજ ૯૫ - સિદ્ધરાજના પરાક્રમો ૯૫ - સિદ્ધરાજના શુભ કર્મો ૯૮
- એના આગમ ૧૦૦ - વિદ્યામસ્ત્રારને ઉત્તેજન ૧૦૦ - ચારિત્ર્ય ૧૦૨

૯ મું હિંદુ ગૂજરાતી માત્રાગત્યની ચડતી અને પડતી પૃ ૧૦૩-૧૧૪

કુમારપાલ ૧૦૩ - ગજરાતને અહિંસા બનાવું ૧૦૪ - ધાર્મિક અહિંસાતા
- ૧૦૬ - અપુત્રિદાધનનો ત્યાગ ૧૦૭ - દેવચંદ્રાચાર્ય ૧૦૭ - અવ્યપાલ,
બાળ મૂળગજ અને મહમદ ગારીની ચઢાઈ ૧૦૮ - બીમદેવ પ્રાન્તે અને
ગુર્જર મહારાજ્યની પડતી ૧૦૯ - લવણપ્રસાદ અને મીઠાવળ ૧૧૦ -
વસ્તુપાળ તેજપાળ ૧૧૨ - વિરાળેવ ૧૧૩ - અર્જુનદેવ ૧૧૬ - સારંગેવ
અને કલ્પદેવ ૧૧૪

૧૦ મું સુમતમાન સમય પહેલાનાં બાધકામ

પૃ ૧૧૫-૧૨૪

ધર, નમરચના અને પોળો ૧૧૫ - બીમદેવ ૧લાના વખતના મહિરો ૧૧૮
- સદ્ગાજ, મોદેગાનું મહિરો અને સોમનાથ ૧૧૮ - રાત્રીવાવ ૧૧૯ -
આયુના વિનયશાહ અને તેજપાળના મહિરો ૧૧૯ - શિલ્પધ્વામા એનું
સ્થાન ૧૨૦ - તાજમહાલ અને અયુના મહિરો ૧૨૦ - કામ અવરોધો અને
- કિલ્લાઓ ૧૨૨ - અવરોધોનો નાશ ૧૨૨ - મિત્તાર અને પાણીતાળા ૧૨૩
- રાજકીય સના બદલાવા છતાં સ્મૃતિના બદલ થીમો ફેરફાર ૧૨૪

ભાગ ૨ જે

૧૧ મું : ગૂજરાતમાં મુસલમાનો

પૃ. ૧૨૫-૧૩૭

હેલ્લો હિંદુ રાજ કર્ણદેવ વાઘેલો ૧૨૫ - માધવ પ્રધાન ૧૨૬ - માધવ વિસલનગરા નાગર બ્રાહ્મણ ૧૨૭ - કુતુબખાનના લશ્કરે વર્તાવેલો ફેર ૧૨૮

૧૨ મું : મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના—ખીલજી વંશ પૃ. ૧૩૮-૧૫૪

ઐતિહાસિક સમયનો મોટો બ્રમણયુગ ૧૩૮ - મદુરાના સૌરાષ્ટ્રીઓ ૧૩૯ - પહેલો સૂબો અલખખાન ૧૪૧ - રાઝબી તીર્થ ૧૪૧ - તેનો સમરાશાહે કરેલો ઉદ્ધાર ૧૪૨ - ઝાલોર સર કર્યો ૧૪૩ - અલ્લાઉદ્દીનના હેલ્લા દિવસો ૧૪૪ - અલખખાનનું મરણ અને ગૂજરાતમાં બળવો ૧૪૬ - અલખખાને બંધાવેલી મસ્જિદ ૧૪૬ - સુલતાન મુબારક કુતુબુદ્દીન ૧૪૭ - અફરખાન મલીક દીનાર સૂબો ૧૪૮ - હિસામુદ્દીન ગૂજરાતની સૂબાગીરી ૧૫૦ - પરવારી વતના ગૂજરાતીઓએ દિલ્હીમાં જમાવેલી સત્તા ૧૫૦ - અલખખાનના સમયના લેખો ૧૫૨ - એ સમયના પાટણના મુસલમાન સતો ૧૫૩

૧૩ મું : તથલખ વંશ

પૃ. ૧૫૫-૧૭૦

ગિયાસુદ્દીન તથલખ ૧૫૫ - મુહમ્મદ તથલખનું આરિચ્છ ૧૫૫ - દેશમાં બધે બળવો ૧૫૮ - પરદેશી અમીરો ૧૫૮ - આ પરદેશી અમીરોનો બળવો ૧૫૯ - શેખ મુહમ્મદુદ્દીન સૂબો અને બળવાળો અમીરોનો નાશ ૧૬૦ - સુલતાનનો લશ્કરમાં મુકામ ૧૬૧ - મહારાષ્ટ્રમાં બળવો ૧૬૨ - હસનગંજ અને દક્ષિણમાં બહમની વંશની સ્થાપના ૧૬૨ - ગૂજરાતમાં ફરી બળવો ૧૬૩ - કડી પાસે લડાઈ ૧૬૫ - પાટણમાં નિવાસ અને ગૂજરાતની વ્યવસ્થા ૧૬૬ - ઇતિહાસકાર ઝિયાઉદ્દીન બર્નીની શાણી સલાહનો સુલતાને કરેલો ઇતકાર ૧૬૭ - ગિરનારનો કિલ્લો સર કર્યો ૧૬૮ - ગોંડલમાં નિવાસ ૧૬૯ - ઠકા તરફ પ્રયાણ ૧૬૯ - મુહમ્મદ તથલખનું મરણ ૧૭૦

૧૪ મું : સુલતાન ફીરોઝશાહ તથલખ

પૃ. ૧૭૧-૧૮૬

ફીરોઝશાહ તથલખ-એનું આરિચ્છ ૧૭૧ - એના રાજ્યમાં હિંદુઓ ૧૭૨ - સિંધ ઉપર ચડાઈ ૧૭૫ - ગૂજરાત આવતાં પડેલી વિપત્તિઓ ૧૭૫ - અમીર હુસેન સૂબો ૧૭૬ - ફીરોઝ તથલખ ગૂજરાતમાં ૧૭૭ - અફરખાન, અને તેના પુત્રની સૂબાગીરી ૧૭૭ - શરમુદ્દીન દામેવાની સૂબો ૧૭૮ - સુલતાન ફીરોઝનું મરણ અને તે પછી જે બાદશાહો ૧૮૦ - અફરખાન

બિન વજર હલમુઠ્ઠની સમાગીરી અને અદમ્ભગાદનો જન્મ ૧૮૦ -
 ડ-અખાનની મત્તાની જાતો અને દિલ્લીમાં બે મુનનાનો ૧૮૨ - આ
 સમયના મત્તાનો ૧૮૩ - ૦મ્મ જાદુશીને દેરુ ખસાતલુ વર્તુન ૧૮૪ -
 ડાવી અને ગામ ૧૮૪

૧૫ મુ . જૂજગતી સમાગતું ખંધાગુ નતિઓનું અને
 વાર્ષિક સપ્તાયોનું મિથાગુ પૃ ૧૮૭-૨૭૪

પ્રાગ્ભિદાસિઃ મનયના નતિઓના મિથાગુ ૧૮૭ - વેદ સમયની નતિઓ
 અને અમુગ નતિ ૧૮૦ - બુદ્ધો અને ચદુષો ૧૯૦ - એનનો જૂજગતની
 ભૂમિ રાવે સબધ ૧૯૫ - અચરવેદ ૧૯૫ - ના ૧ તતિ ૧૯૬ - મિહુસ્તાન-
 ની નતિઓનું પ્રથમ સન્ન મિથા ૧૯૭ - સામાજિક નિદાસમા નાન-
 નતિનું મ્યાન ૧૯૯ - બીનુ એટલે પોગસિ- કાગલુ મિથા ૨૦૦ - બોદ્ધો
 અને લેનોનું નો ૨૦૩ - બીનુ તિથા અને શાક્ષિઓનો વિજય ૨૦૪ -
 ચદુવશી નાગો અને તાક નાગો ૨૦૬ - કુશાન સનાનો અત અને નાગો
 એવા બોદ્ધો સામે શાક્ષિઓનો વિજય ૨૦૮ - અને પગેશી નતિઓનું
 ઉવટનું મિથાગુ ૨૧૦ - મિથાગુની જૂજગત હપર અમુગ ૨૧૪ - નાગર સાતિ
 ૨૧૬ - નાગર ગપ્દ ૨૧૮ - નાગર ગપ્દમા "૦" પ્રત્યય ૨૨૦ - તમીર
 બાયા અને ના ૧ ગપ્દ ૨૨૧ - નાગર શાક્ષિઓનો નાગ નતિ રાવે મબધ
 ૨૨૨ - તદ્દ અ ૧ તા ના ૧૧૨ ૨૨૬ - જૂજગત સ્વનનનો મૂળ પ્રકર
 તાક'૨'જૂત ૨૨૭ - જૂજગતના શાક્ષિઓ અને મત્રિયો ૨૨૮ - શાક્ષ -
 વાસિયા ૨૨૯ - જૂજગતો ૨૩૦ - શાક્ષિ-વુલાના ૨૩૦ - આટીગ-મેર-
 કાડી ૨૩૨ - બાબિયા ૨૩૩ - નાક-કાક ૨૩૬ - દો ૨૩૭ - જાતિઓનું
 ડાવાનીચાપલું અને મિથાઓનો ઉપસાર ૨૩૭ - 'ધમો, સપ્રધા અને
 તેના વિથાઓ ૨૪૦ - જૂજગતના વર્મો અને સપ્રધાઓની વિવેકતાઓ ૨૪૦ -
 પર્વપાને દૂર મૂકીને આપણો દતિદામ લખી રાનય નદિ ૨૪૧ - આર્ય
 અને આર્યતર ધર્મો અને તેનું મિથાગુ ૨૪૨ - પ્રાચીનતા શૈવર્મનું સ્વરૂપ
 અને વેદિઓનો વિરોધ ૨૪૩ - લિનપૂતની પ્રાચીનતા ૨૪૫ - પાશુપત મતના
 મૂળ સ્વરૂપ હલુડીગામ્ય જૂજગતના ૨૪૨ - પોગસિ- શૈવર્મ અને
 એની સાદાઈ ૨૪૨ - ગિવપુત પર્તિધનો પૂત ૨૫૫ - નેરેશ ૨૫૬ -
 દેવીપૂત ૨૫૬ - મુર્ધપૂત ૨૫૮ - રિપાપૂત ૨૫૬ - રાનચદ્રની પૂત
 ૨૬૧ - હનુમાનની પૂત ૨૬૨ - બ્રહ્માની પૂત ૨૬૨ - નાનપૂત ૨૬૩ -

ખૌદ્ધ ધર્મ ૨૬૪ - જૈનધર્મ ૨૬૫ - પ્રતિમાવિધાન ૨૬૫ - ગૂજરાતી સમાજ
અને ધર્મો ૨૬૬ - ધરમાં દેરાસરની પ્રથા અને તેની સમાજ-માનસ ઉપર
અસર ૨૬૬ - આટલાં મિશ્રણ કરનારો ઉદાર સમાજ મુસલમાનોને કેમ ન
સમાવી શક્યો ૨૬૮ - સાંપ્રદાયિકતાની અસર ૨૭૧ - કર્મવાદ ૨૭૨ -
રાજમાં ઈશ્વરનો અંશ ૨૭૨ - વિચારસ્વાતંત્ર્ય ૨૭૩

૧૬ મું : મુસલમાન સમયની શરૂઆતમાં મધ્યકાલીન હિંદુ

રાજવંશો

પૃ. ૨૭૫-૨૮૨

પ્રાચીન રાજવંશો અને વિદેશીઓ ૨૭૫ - સૌથી પ્રાચીન રાજવંશોની સત્તા
રહી નથી ૨૭૬ - મધ્યકાલીન હિંદુ રાજવંશો સૌથી વધારે ગૂજરાતમાં છે
૨૭૭ - નાનાં રજપૂત રાજ્યો ૨૭૮ - વાળા, વાળ અને ચુડાસમા આજે
નથી ૨૭૯ - કાઠીઓ અને કાઠિયાવાડ નામ ૨૮૦ - એલલવાળો ૨૮૧ -
ખોડિયાર માતા ૨૮૧ - ઝાલા ૨૮૨ - ગોહિલો ૨૮૩ - ભાવનગર, લાઠી
અને પાલીતાણાના રાજાઓનું સૂળ ૨૮૩ - મોખડાજી ગોહિલ ૨૮૪ - મોખ-
ડાજીની મહમ્મદ તથાલખ સાથે લડાઈ ૨૮૫ - જડેજ ૨૮૬ - ઈંદર અને
રોહોડો ૨૮૭ - રાય રણમલજી ૨૮૮ - રણમલે ફીરોઝ તથાલખના સૂબાઓ
સાથે લડાઈઓ કરી ૨૮૯ - પાલાણપુર રાજ્ય ૨૯૦ - હિંદનું સૌથી પ્રાચીન
મુસલમાન રાજ્ય ૨૯૧

૧૭ મું : ઝંઙરખાન (મુઝફ્ફરખાન) સૂબો

પૃ. ૨૯૩-૩૦૭

- ઈંદર સાથે લડાઈ ૨૯૩ - સોમનાથ અને ખીજાં હિંદુ રાજ્યો સાથે લડાઈ
૨૯૪ - તાતારખાનની દિલ્હીની ગાદી લેવાની ઇચ્છા અને તૈમૂરની ચડાઈ
૨૯૫ - ઈંદર ઉપર ફરી ચડાઈ અને રાય સાથે સલાહ ૨૯૬ - તૈમૂરની
ચડાઈ અને દિલ્હીનો ખાદશાહ પાટણમાં આવ્યો ૨૯૬ - ઈંદરની ફરીથી
લડાઈ ૨૯૭ - સોમનાથ અને દીવની લડાઈ ૨૯૮ - તાતારખાન ગૂજરાતનો
પહેલો સ્વતંત્ર સુલતાન ૨૯૮ - સુલતાન મહમ્મદશાહનું મરણ ૨૯૯ -
દિલ્હી સુલતાન મહમ્મદ તથાલખને અપાવવા મુઝફ્ફરનો ચત્ ૩૦૧ - મુઝફ્ફર
ગૂજરાતનો સ્વતંત્ર સુલતાન ૩૦૧ - મુઝફ્ફરનો ખાપ વજીહ ઉલમુલક ટાંક
રજપૂત ૩૦૨ - ફીરોઝ તથાલખે એમને મુસલમાન બનાવી અમીરી બક્ષી
૩૦૩ - માળવાના સુલતાનને હરાવ્યો અને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો ૩૦૩ -
મુઝફ્ફરશાહનું મરણ ૩૦૫ - મુઝફ્ફરશાહની અહમદશાહને અતિમ શિખા-
મણો અને એનું આદિત્ય ૩૦૬

૧૮ સુ ગૂજરાત મહાનત પદેશાના સુચિત્તમ મમયના આવકામ

પૃ ૩૦૮-૩૨૪

પેટલાદના બાબા અર્જુનશાહ ૩૦૬ - અર્જુનશાહની દગ્ગાહમા આવેલો
મસ્જિદ બાબતનો લેખ ૩૧૦ - એ જ જગાએ આવેલો વાવનો લેખ ૩૧૦
ખભાતની શુમામસ્જિદ ૩૧૧ - રોલો ૩૧૩ - ખભાતની ઈદગાહનો લેખ
અને બીજી કમરો ૩૧૮ - ભચની શુમામસ્જિદ ૩૧૫ - ભચની ઈદગાહ
૩૧૬ - વોળનની ટિલાવખાન કાછની મસ્જિદ ૩૧૭ - વોળનની દૂની
શુમામસ્જિદ ૩૧૮ - એનો લેખ ૩૧૮ - માગગળ ૩૧૯ - ૧૮૦૦ કન્યા-
ઓના લગ્નના મહપની દત્તકયા ૩૨૦ - મહપની જગાએ મસ્જિદ ૩૨૦ -
લેખ ૩૨૧ - મસ્જિદે રહેમત અને ગવળા મસ્જિદ ૩૨૧ - માગગળના
કિલ્લાનો લેખ ૩૨૨ - બહાનના કોટનો લેખ ૩૨૨ - સૈયમ મિ-દગની દર-
ગાહ ૩૨૩ - આ બાબતમાની કટકીક ચર્ચા ૩૨૪

ગૂજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

[ઇસ્લામ યુગ]

પૂર્વાર્ધ

ભાગ ૧ લો

પ્રકરણ ૧ લું

ભૂમિકા [ભૂમિનો ઇતિહાસ]

ગૂજરાતની ભૂમ્યના અને એના સામ્પ્રતિક વિકાસનો મખધ ગૂજરાત દેશનો ઇતિહાસ એનું ગૂજરાત નામ પડ્યું ત્યારથી નહિ પણ તે પહેલાં ઘણા સમયથી કહેવો જોઈએ એટલે કે એ આપણી ભૂમિનો ઇતિહાસ છે વાગ્માનુ મહત્ત્વ સસાગની ખીલ વસ્તુઓની પેઠે દેશના ઇતિહાસમા પણ ઓછું નથી વાગ્સને પોતાથી ભિન્ન ગુણવાળી વ્યક્તિનો વાગ્મો મળે તો તેના ગુણથી એને થોડે ઘણે અગ્રે અગ્રિય થવું પડે છે ગૂજરાતમા મુમયમાનો તેમની પહેલાના જે રાજ્યોના વાગ્મામા આવ્યા તેના ગુણથી થોડે વણે અગ્રે તેમને ગાવું પડ્યું એટલે જે ભૂમિ ઉપર એમણે ગળ્ય કર્યું તેની વિગત દૃકામા જોઈ પડી એ વારમો કેવો હતો તે પણ દૃકામા જોઈએ.

લૌગોલિક મજેગો લીધે ગૂજરાતને હિંદુસ્તાનમા પોતાનું એક પ્રકારનું વિચિષ્ટ વ્યક્તિત્વ જગા મરણતાથી પ્રાપ્ત થયું હતું એ મજેગોને લીધે જેમ સમાજની વ્યવહારુબુદ્ધિ ખીલી હતી, તેમ સમાજની બુદ્ધિએ પણ આ દુદ્ગતી મજેગોને માર્થક કર્યા હતા આમ દુદ્ગત અને સમાજની બુદ્ધિની અન્યોન્યને જે સહાય મળતી તેથી ગૂજરાતનું સામ્પ્રતિક વ્યક્તિત્વ ખાસ દીધું

એશિયાનું મધ્યમિદુ

ગૂજરાતમા ખલાતને મધ્યમિદુ કરીને પૃથ્વીના નકશા ઉપર એક મોટું વર્તુળ દોરો તો અમેરિકા સિવાય હાલ મુધગલી ગણાતી દુનિયાનો વણોખણે ભાગ તેમા આવી જાય ? જરા સૂક્ષ્મ રીતે જોતા

૧. જુઓ ખલાતના ઇતિહાસમા મે એ પ્રકારનો નમૂનો આપ્યો છે,

એ વર્તુળમાં કદાચ રહી જતો ભાગ પ્રાચીન સમયમાં સુધરેલો નહોતો. એવો જ જણાશે. એટલે ગૂજરાત એક વખતની સુધરેલી દુનિયાની મધ્યમાં હતું એમ જણાશે. ‘રત્નાકર સાગરની મહેર’ એના જેટલી હિંદુસ્તાન કે એશિયાના બીજા કોઈ વિભાગને નહોતી. એક ઘાટીલા મુખમાંથી નાક બહાર નીકળી મુખમુદ્રાની શોભા વધારે છે તેમ એની ભૂમિમાંથી સૌરાષ્ટ્રનો દ્વીપકલ્પ બહાર નીકળ્યો છે, અને કચ્છ તથા ખંભાતના અખાતના બે ફાંટા ભૂમિમાં અંદર પ્રવેશીને લક્ષ્મીના પિતા મહાસાગરે એના ઉપર અતેરી કૃપા કરી છે.

પૌરાણિક પ્રાચીન ભૂગોળના મત પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં નૈઋત્ય દિશામાં અને હાલના હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા આ પ્રાંતનું નામ ગૂજરાત પડતા પહેલાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી સૌરાષ્ટ્ર હતું અને તે સાથે જ એના કેટલાક ભાગનાં નામ આનર્ત, અપરાંત વગેરે હતાં. સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્ત એ બે નામો પુરાણોમાં એવી રીતે વપરાયાં છે કે બેની સરહદ નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે.^૧

પ્રાગૈતિહાસિક નદીઓ : સરસ્વતીનો પ્રવાહ

એ પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં સરસ્વતી નદી હિમાલયમાંથી નીકળી દક્ષિણ સમુદ્રને મળતી હતી એવા વેદવાક્યનું એ નદી હિમાલયમાંથી નીકળી રજપુતાના અને ગૂજરાતમાં થઈને સમુદ્રમાં મળતી હતી એમ પુરાણો સમર્થન કરે છે.^૨ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના ઉત્તરાર્ધની ભૂગોળ એ સમયે હાલ કરનાં કોઈક જુદી હતી. કચ્છના રણની જગ્યાએ સમુદ્ર

૧. વડનગરને લીધે ઘણા ઉત્તર ગૂજરાતને આનર્ત માને છે પણ પુરાણો ઉપરથી કાઠિયાવાડના દક્ષિણ ભાગને પણ આનર્ત કહેવાય તેમ છે. ખરી રીતે આ બન્ને નામો ગૂજરાત કાઠિયાવાડના અમુક ભાગો માટે ગમે તેમ વપરાયાં છે. તેની ચોક્કસ મર્યાદા નક્કી થઈ નથી.

૨. વૈદિક સરસ્વતીનાં પ્રવાહને લગતી વિસ્તૃત ચર્ચા એ ખંભાતના ઇતિહાસમાં એક જુદા પરિશિષ્ટમાં કરી છે.

હતો, અને સિંધુ તથા મનલગ નદી એમા મળતી હતી યમુનાને લઈને સગવડતીના નીચે ગૂજરાત અને કાશિયાવાડની વચ્ચે થઈ સમુદ્રને મળતા કાશિયાવાડ ગૂજરાતની ભૂમિ સાથે જોડાયો નહોતો ? એ દ્વીપકલ્પને બદલે ખેટ હતો એ તો બે હજાર વર્ષ પૂર્વેની જ વાત છે. મોટા ભૂકંપો અને જળપ્રલયને લીધે સગવડતી નષ્ટ થઈ અને પતિ-યાલાથી ગજપુતાના અને ગૂજરાતમા નળકદા અને ખલાત સુધી ગણુનો એક સૂકો પટો મૂકતી ગઈ કચ્છના રણુનો સમુદ્ર વર્ષના બે લાગ માટે ગણુ અને ચાગ મહિના સમુદ્ર એમ કેંગવાઈ ગયો. હિંદુ-જ્ઞાનના પશ્ચિમ દિનાગમા અને એની નજીક આવેલા દ્વીપોમા પણ આ સમયે કેંગદાર થયા ૨

ગૂજરાતની ભૂમિની ગ્યનામા આ મોટા કેંગદાર પછી ખામ મોટો અને અગત્યનો કેંગદાર થયો નથી ૩ એ પછી ગૂજરાતની સગવડમા થયેલા કેંગદારો તે માત્ર ગાજકીય ક્રાંતિને લગતા કેંગદારો હી શકાય

પ્રાગૈતિહાસિક સમયનાં સ્થળો

વેદના સમયને પ્રાગૈતિહાસિક સમય કહીએ તો છેડ એ સમયથી,

૧ આ બાબત કપરના પત્રિગિટમા આપાર માથે જણાવી છે સરકારી ગેઝેટિયરમા આ બાબતના આગર પણ આપેલા છે

૨ આ બાબતની ચર્ચા કપરના પત્રિગિટ કપરાન ખાતાકને લાતા પત્રિશિલ્પમા એ જ સમયમા કરેલી છે,

૩ કેંગદાર ગજપુતાના સમુદ્રને છેડ આ સમય સુધી લાગી મૂકે છે પરંતુ તે માટે સખગ આગર નથી ગજપુતાનાનો સમુદ્ર આખો હજાર હિંદુસ્તાન અને દિમાલ્ય વગેરેની જગ્યાને સમુદ્ર હતો તે અરસાની ભૂસ્તરને લગતી બીના છે કદાચ તે સમયે મનુષ્યની કલ્પનિ પણ નહોતી અને તે લાગે છે કે ગજપુતાના અને સિંધુ ગણુ ચાર મહા નીચોળા ખમ્મી જવાથી થયેલું છે એના સાતગજ ખાતે સપાવર કદાચ જૂના સમુદ્રની રાક્ષા કલ્પના છે તેડુ છે કચ્છના રાવનો સમુદ્ર તેમા મળતી નદીનું પાણી ખાતે ની મૂકે તેને લીધે પણ નજીકના પ્રદેશોમા ખાગશ દોષ.

એટલે કે ગૂજરાત નામ પડ્યું તે પહેલાં ઘણી સદીઓથી ગૂજરાતની ભૂમિનો કિનારાનો ભાગ બાણીતો હતો. દારકાં, પ્રભાસ, ભરૂચ, વડબી અને તે પછી સોપારા, અને ખંભાતની જગ્યાએ રક્તબનીય કે જે નામનું બંદર હશે તે, એ બંધાંએ પ્રાચીન સમયનાં પ્રસિદ્ધ બંદરો હતાં, અને તે સમયના હિંદુસ્તાનનો સમુદ્રનો વ્યવહાર મોટે ભાગે આ બંદરો દ્વારા થતો હતો. ગૂજરાતના સાંસ્કારિક અક્રિત્વમાં જે વિશેષતા છે એનો પાયો આટલા પ્રાચીન સમયમાં નાંખાયો હતો.

અંદરના ભાગ કરતાં બંદરોના ઉલ્લેખો વધારે મળે છે

આ પ્રાચીન સમયમાં ગૂજરાતના કિનારાના આટલા ઉલ્લેખો મળે છે તેવા અંદરના ભાગના બહુ મળતા નથી. પરંતુ તે ઉપરથી કિનારા સિવાયનો ભાગ જંગલ હશે એમ માનવાને કારણ નથી. ગિરનાર અને એની તળેટીમાં જૂનાગઢની જગ્યાએ જે નામે જે નગર હશે તે—એ તો એટલા જ પ્રાચીન સ્થળો છે, અને તળગૂજરાત અને કાઠિયાવાડમાં એવાં ઘણાં સ્થળો હુમ થયાં છે, તે સમયની સુધરેલી દુનિયા સાથે ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુસ્તાનનો વ્યવહાર જે બંદરો મારફતે ચાલતો હોય તેના મહામાર્ગોમાં સમૃદ્ધ શહેરો ન હોય એમ માનવાને કારણ નથી.

પૌરાણિક સમય

ન્યારથી ઐતિહાસિક નોંધ મળે છે ત્યારથી આશરે બે હજાર વર્ષથી તો પરદેશીઓએ ગૂજરાતનાં ઘણાં સ્થળોની નોંધ લીધેલી છે. આપણાં પુરાણો ગમે ત્યારે લખાયાં હોય તોપણ એમાંનાં ઘણાં

૧. લેસન, કનિંગહામ વગેરે જૂનાગઢને ચવનગઢ કે ચવનનગરનું સંસ્કૃત રૂપ આપે છે તે ભૂલ છે. એવું જૂનું નામ ગિરનગર છે. પર્વતનું કે એના જુદા જુદા ભાગનું નામ પણ ગિરનગર, ઉજ્જયિન્ત, રૈવતક એ પ્રમાણે છે. જૂનાગઢની જગ્યાએ દારકાં હતું એ પણ ખરેખર નથી. દારકાં મૂળ દારકાં આગળ હતું.

સ્થળો પણ એ સમયની લગભગના ગણી શકાય. પરંતુ પુગણોમાં આપેલા સ્થળો અને એ સમયના ખીન્ન ઉલ્લેખોમાં જે સ્થળોના નામ દેખાય છે તેમાં ઘણા અત્યારે ઝોળખવા પણ મુશ્કેલ પડે તેમ છે ઘણાં પત્તો નથી પુગણોની વાત બાનૂએ ગખતા વગદભિદિ જેવા એક ચોક્કસ ગણી શકાય તેવા આચાર્યે આપેલા નામોમાં પણ સ્થળનિર્ણય કરવાનું કામ બહુ ભારે છે અને ઘણાં પત્તો લાગતો નથી તે જ મુશ્કેલ ઈ સ ની શરૂઆતમાં ગ્રીક લેખકોએ ઉલ્લેખ કરેલા સ્થળો પણ અત્યારે ગોઠવા મુશ્કેલ છે તેમાંના ઘણાં પત્તો નથી અને તે સમયના પ્રાકૃત નામો ઉપરથી ગ્રીક લેખકોએ ભ્રષ્ટ કરેલા ઉપોમાથી આને તેનો પત્તો લગાડવાનું કામ સમુદ્રમયનથી પણ વિકટ છે, અને કેટલાક તો લુપ્ત પણ થઈ ગયા છે આ ઉપગત આપણા પ્રાચીન લેખકોની વિગેવણો અને પયયિા ભૌગોલિક સ્થળો માટે પણ વાપરવાની ગીત પણ આ વિષયમાં મોટો ગૂચવાડો બને છે.

મધ્યપ્રદેશ—ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં—હીને સ્થળોનો નિર્દેશ કરનાર આપણા પ્રાચીન લેખકો દિશાઓની બાબતમાં ઘણી વાગ બૂવો પણ કરે છે આમ આપણા પ્રાતના કેટલાક સ્થળો પૌગણિક મતે નૈર્ઋત્યમાં તો કેટલાક દક્ષિણમાં મૂકવામાં આવે છે વિંધ્ય અને નર્મદાની નીચેનો ભાગ દક્ષિણપથમાં ગણવાની પૌગણિક પ્રણાલિકા હોવાથી દક્ષિણ ગૂર્જરાતનો કેટલોક ભાગ દક્ષિણમાં ગણે છે.

યવન ઉલ્લેખો

યવન—ગ્રીક લેખકોના નામોમાં ઘણો ગોટાળો છે છતાં દક્ષિણ મિથ, સ્થળની આસપાસનો કિનારો, કાઠિયાવાડ અને ગૂર્જરાતનો કિનારો વગેરે ભાગના નામ ઝોળખાય તેવા છે પાતાલ, સુગન્ધ, માગરેવ, ખલાત, હમ્નકવપ્ર-દાયખ-મહી, નર્મદા, દારકા કિનારાના કેટલાક સ્થળો, લડચ, કાવી, નવચાગી વગેરે નામો સમગ્રતય તેવા છે પરંતુ કેટલાક નામોનો પત્તો નથી આજુ વગેરેને માટે અટકળ

કરીને મેકગ્રીન્ડલ વગેરે લેખકો ને નામો એસાડવા માંગે છે તેને માટે ખાત્રીવાળા આધાર મળતા નથી. આ પત્તો ન લાગતાં નામો માટે અહીં ચર્ચા કરવી અસ્થાને છે.

ગ્રીક લેખકોના ઉલ્લેખો, વરાહમિહિરના ઉલ્લેખો, અને પુરાણોના ઉલ્લેખોને આપણે લગભગ એક સમયના ગણી શકીએ. જોકે એમાંનાં ટેટલાંક નામ ઘણા પ્રાચીન સમયથી આપ્યાં આવેલાં છે તે ઉપર જોયું. 'રાજશેખર' એની કાવ્યમીમાંસામાં આ સમયથી લગભગ છથી આઠ સદીઓ પછી લખે છે. આમ છતાં પણ એના લખાણમાં પુરાણનાં નામોની જાયા ગઈ નથી અને ટેટલાંક નામો એના પોતાના સમયનાં છે. રુદ્રામાના લેખના ઉલ્લેખો પણ રાજશેખરના પહેલાંના, ઉપર કહ્યો તે સમયના ગણી શકાય.

ગૂજરાતના સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વમાં હાલના ગૂજરાતની બહારના થોડા ભાગ પણ આવે છે

આ બધા ઉપરથી એમ સમજાય છે કે આપણા સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ, આપણા પ્રાંતનું ગૂજરાત નામ પડ્યું તે પહેલાં, જે જે ભૂમિવિભાગોએ એ વ્યક્તિત્વને ધડવામાં ભાગ લેજવ્યો છે, તે ભૂમિવિભાગો ગૂજરાતની હાલની પરિસીમાની બહાર પણ હતા. હાલની પરિસીમા છેવટની તો મોગલ સમયમાં નક્કી થઈ છે તે આગળ જોઈશું. એટલે હાલ પશ્ચિમ હિંદના જે ભાગમાં અસલથી ગૂજરાતનું સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ ધકાયું અને જેને ભારતવર્ષના પશ્ચિમ વિભાગ તરીકે પુરાણો અને તે સમયના બીજા લેખકો ગણતા આવ્યાં છે તે ભાગની ભૂગોળ ટૂંકમાં જોવાની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિએ હાલના ગૂજરાત ઉપરાંત, કચ્છ, સિંધનો દક્ષિણ ભાગ,

૧. કચ્છ, સુરષ્ટ્ર, અનૂપ, પિશાય, માલવ, સિંધુ, સૌવીર અને સૌલવ એ દેશો; અને આનર્ત, બર્બર, મહાનગર, મહિષ્મતી, અને વલ્લ્હી એ શહેરોનાં નામો પાણિનિના ગણ પાઠમાં મળે છે.

માગ્વાડ, મેવાડ અને પશ્ચિમે માળવાના કંટલાડ ભાગિનો આપણા વર્ણનમા સમાવેશ કરવો જોઈએ.

પૌર્વાણુક મમયના અંગો

સુગન્ધ અને આનર્તનો નામો ધણાં પ્રાચીન છે અને એ બન્ને નામો એવી રીતે વપરાયા છે કે મીમાંસા નક્કી કરી મુશ્કેલ છે તે આગળ જોયુ આનર્ત નામ પાછળથી જણાતુ નથી અને લાટ નામ દ્વાખત થાય છે તે બાબત આગળ જોઈશુ એટલા જ પ્રાચીન મમયમા વલ્લભીને ગદ્ય, બદ્ધ અને એક દેશ તરીકે જોવામા આવે છે^૧ અને ખભાત પણ એટલુ જ પ્રાચીન છે^૨ લડચ અને મોપાગ પણ એટલુ જ પ્રાચીન છે પાતાળના ઉલેખો ગ્રીક લેખકો દ્વારા છે અને તેનુ અર્થ વિહાનો સિંધમા માને છે; પરંતુ તેને માટે ખાત્રી થતી નથી એ અર્થ સ્પષ્ટતા અમુકની આમપામ લુપ્ત થયુ હોય એમ લાગે છે આપણા દેશી લેખકો આ અર્થને માટે લાગે મોન મેવે કે માગ્વાડ ગણાવતા છતાં અશુદ્ધ અને પુષ્કળ ગણાવવા, સૌગન્ધ ગણાવતા છતાં વલ્લભી, વડનામુખ, ગિરિનગર, બર્મર, આબીર વગેરે ગણાવવા, એ રીત એક મોટા વિભાગની અદરના નાના વિભાગોને ભુલ દેતો તરીકે ગણાવવાની છે પુરાણો અને વગલમિહિર આપણા ભૂમિ-વિભાગને ભરતખંડની નૈર્ઋત્યમા રહે છે અને પશ્ચિમ દિશાના દેશો અને પશ્ચિમની સરહદ, આ મધ્ય પ્રાચીન લેખકો નક્કી કરતા નથી એ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન ભૂગોળની એક વિચિત્રતા છે આ લેખકો પગલ

૧. વર્ત્તની ધણુ પ્રાચીન હતા શ્રી કે આરબ લેખકો એનુ નામ નથી લખતા પરંતુ શ્રી મીના ન અમનય તેજા નામે એ લોકો આ પ્રમિદ્ધ શહેરનો ઉલ્લેખ કરેલો હોયો જોઈએ રાજસેખરે પણ એનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો ત્યારે અવનચળ સીતાએ એનુ બરવ, મોગડ, માગવા, ગુર્જર-સિન્ધમાલ કચ્છ, આનદ-પુર વગેરેની શાયે ખાસ વર્ણન કર્યું છે

૨. ખભાતનુ નામ તામ્રલિપિ (બગમનુ નામ તામ્રચુક નદિ) મહીનગર અને અલકીર્ષ પ્રાચીન નામો છે તુઓ ખભાતનો દનિદ્રાસ.

વગેરેને જ પશ્ચિમમાં ગણે છે અને વરાહમિહિર તો થોડા દેશ ગણાવીને પછી પશ્ચિમમાં નિર્મર્યાદ મ્લેચ્છો વસે છે એટલું કહી સૌથી દૂંડું વર્ણન પશ્ચિમ સીમાનું આપે છે. આમ આપણે હાલ આપણા પ્રાંતને પશ્ચિમમાં ગણીએ છીએ છતાં પૌરાણિક ભૂગોલકાર તો નૈર્ઋત્યમાં જ ગણે છે, અને તેમાં ઉપર જણાવ્યા તે દેશો જણાવે છે. વરાહમિહિર વધારામાં કાંબોજ, પહ્લવ વગેરે સિંધની પશ્ચિમોત્તરના દેશો પણ લખે છે. લગભગ બધા જ લેખકો સિંધુ સૌવીરને આપણા વર્ણનના વિભાગમાં જ ગણે છે.^૧

રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસામાં વર્ણવેલાં સ્થળો અને તેની ચર્ચા

રાજશેખર કાવ્યમીમાંસાના ગ્રંથમાં આ બધા ભાગોને નૈર્ઋત્યને બદલે આપણે માનીએ છીએ તેમ પશ્ચિમમાં મૂકે છે અને તેથી હિંદુસ્તાનના નવને બદલે પાંચ જ ભાગ પાડી, મધ્ય ભાગને તો જાણીતી વાત છે એમ કહી વર્ણનમાં ગણતા જ નથી. પશ્ચિમ વિભાગની નદીઓ અને પર્વતો પણ રાજશેખરની પેઠે ખીજ પ્રાચીન ગ્રંથકારે ગણાવેલાં નથી. આપણા પ્રાંતની સંસ્કારિતાનો વિચાર

૧. સ્થળોનું ખેવડાપણું, અને દિશાઓની સમજદેર દરેક પ્રાચીન લેખક વ્યક્ત કરે છે તેથી ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. યવનચંગ ચીનાએ લખેલી દિશામાં ઘણો ગોઠાળો છે. વરાહમિહિર જેવા પણ કેટલીક ભૂલો કરે છે. વરાહમિહિર સૌરાષ્ટ્રને એક જ અધ્યાયમાં એક જગ્યાએ બુધના આધિપત્ય નીચે અને ખીજ જગ્યાએ શનિના આધિપત્ય નીચે મૂકે છે; અને તેથી દિશાઓમાં ફેર પડે છે. ખરી રીતે સૌરાષ્ટ્ર શનિના આધિપત્યમાં નૈર્ઋત્યમાં જ છે. સૌવીરને નક્કી કરવામાં પણ મુશ્કેલી જ છે. કનિગહામ સૌવીરને બદરી અને ઈંડર સાથે મેળવે છે તે ખટું નથી. સૌવીર મને તો કાઠિયાવાડ કચ્છ અને મારવાડની વચ્ચે કોઈ જગ્યાએ કચ્છના રણના પૂર્વેના સમુદ્ર ઉપર હોય એમ જણાય છે. અને રાજશેખરે એનું નામ નથી આપ્યું એટલે એના સમયમાં એ નામ હુમ્મ થયું હોય, રાજશેખરનું ત્રવણ કદાચ એ જ હોય. કેટલાક સિંધના ઉત્તરમાં મુલતાન પાસે સૌવીરને મૂકે છે તે સચુક્તિક નથી.

કરવામા રાજગેખરે આપેલા ભૌગોલિક ગ્રંથોનો વિચાર મહત્વનો છે. તેથી દ્વંદ્વમા અહીં લેખ છે ૧

ગજગેખર પશ્ચિમ વિભાગની જે નદીઓ ગણાવે છે તે સંપૂર્ણ રીતે આપણા હાલના ગૂજરાતની જ નદીઓ છે ખીજા ટ્રાઈ લેખક અને પુગણકાર કર્ના એ વધારે વ્યવસ્થિત રીતે આપેલી છે સગરવતી, શ્વેતવતી, વાર્તાધી (વાતક), મહી, અને હિડિમા એટલી નદીઓ આપેલી છે નર્મદા અને તાપી વગેરે નદીઓ એમના મમય-મા દક્ષિણ ભાગમા ગણાતી ગદામાના લેખમા સાબરગઢાને માટે શ્વેત્રેશ નામ પહેતુ મળે છે તેમ આબ્રમતીને માટે શ્વેત્રવતી એ સાચુ નામ પહેતુ ગજગેખરના ત્રથમા મળે છે તે પત્રી પુગણોમાં અને ખીજા મસ્દૂન ત્રથોમા સાબ્રમતી એવુ બનાવટી નામ પડ્યુ હિડિમા નદીનો આજે પત્તો લાગતો નથી, પરંતુ કમ જેતા મહી નદીની પત્રીની ઢાટ નદી હોય અગર તો હાથિવાડની ટ્રાઈ નદી હોય એ જ પ્રમાણે પર્વતોની ગણતરી છેડે ગોવર્ધનથી ઢે છે ગોવર્ધન, ગિરિનગર, દેવસભ, માત્યશિખર અને અર્બુદ એટલા પર્વતો ગણાવેના છે એમા દેવસભ અને માત્યશિખરનો પત્તો લાગતો નથી ગોવર્ધનથી ગણતરી કરી છે તે સૂચક છે, કાગલુ કે ગજગેખરના મધ્ય દેશથી પશ્ચિમ દેશને એ જુલો ખાડે છે તેની મયાદા માગવાડ અને મેરાડની ઉત્તર મુધી પહોંચે છે આ પશ્ચિમ વિભાગના તેમજે લખેતા દેગો જેતા આ વાત મમનય તેમ છે દેવસભથી પશ્ચિમનો દેશ તે પશ્ચિમ દેશ એમ કહેના એ વિભાગમા દેવસભ, મુગાજ, દોગડ, ગ્વાણ, ભુગુકર, કચ્છીય, આનર્ન,

૧ પુરાણ અને વરાહમિહિરના નવ વિભાગના ગોરાણ કરતા ગજગેખરના માત્ર બામ વગરે સાગ છે પ્રાચીન ભૌગણકારએ પશ્ચિમની સરહદને નક્કી નથી કરી એ પશ્ચિમ તર- મિત્ર હિંદુ સમૂહિનો અમર્યાદે દેશવો બનાવે છે

અર્ધદ, બ્રાહ્મણવાહ, અને યવન- વગેરે દેશો ગણાવે છે. આમાં

૧. રાજશેખરે લખેલા પર્વતોમાં માલ્યશિખરનો પત્તો નથી. પારિયાત્ર પર્વતને કુલ પર્વતોમાં ગણેલો છે. કુમારીદ્વીપને જો આખો હિંદુસ્તાન ગણીએ અને સ્કંદપુરાણ પ્રમાણે પશ્ચિમહિંદ ગણીએ તો પારિયાત્ર મધ્ય અને પશ્ચિમની સીમા બને છે. રાજશેખર પ્રમાણે પણ એ જ સીમા બને છે. પરંતુ પારિયાત્ર પશ્ચિમ વિભાગની ખરી મોટી પર્વતમાળા છે. હાલ આપણે એને અરવલ્લી કહીએ છીએ. અરવલ્લી નામ આડી વળી અગર આડા વળા એટલે મારવાડ અને મેવાડની વચ્ચે પડેલો આડો વળો એ અર્થસૂચક સ્થાનિક નામનું અંગ્રેજીએ કરેલું ભ્રષ્ટ રૂપ છે. ખટ્ટુ નામ પારિયાત્ર છે અને તેનો દક્ષિણ છેડો છેક વિંધ્યને અડે છે. નદીઓમાં બનાસ, લણી અને ચબલને ગણાવી નથી. ચબલ કદાચ મધ્ય દેશમાં ગણી હોય. સાબરમતીનું ત્રિભ્રવતી એ સાચું નામ ભ્રષ્ટ થઈ સાબરમતી થતાં છેક પુરાણોમાં પણ ભ્રષ્ટ નામને ઉપજાવી કાઢવાનાં કારણો આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. હિરિંગા નદી મહી પછી આવતી ઢાઢર ગણવી કે કાઠિયાવાડની નદી ગણવી તે શંકા ઊભી જ રહે છે. મહી અને ઢાઢરની વચ્ચે એક હડપ નામની નાની નદી આ નામનું ભ્રષ્ટ રૂપ હોય તે પણ ચોક્કસ કહેવાય તેમ નથી. દેશોમાં દેવસભથી શરૂઆત કરી છે. તે શહેર અને પર્વતનું એક જ નામ ગિરિનગરની પેઠે છે. એને દેવાસ સાથે ખેસારવાનો એક વિદ્વાને પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ ઉજ્જન પાસે આવેલું આ ગામ પ્રાચીન દેવસભ હોય એમ બરાબર ખાતરી થતી નથી. દેવસભનું રક્તચંદન ઈ. સ. પૂર્વેના સમયથી પ્રસિદ્ધ છે. દેવાસ કહેનારા વિદ્વાનને એ બાબત શંકાનું સમાધાન થયું નથી. નામસાદૃશ્ય ન હોવા છતાં વર્ણન ઉપરથી મને ચિત્તોડના હુંગરની પાસે આવેલી મધ્યમિકા નગરી દેવસભ હોય એમ લાગે છે. એનું નામ એ મધ્ય દેશની અને પશ્ચિમ દેશની સીમા ઉપર છે એ બતાવે છે. દેવસભ જનપદ એટલે દેશ પણ છે, તેમ વરાહમિહિર પ્રમાણે માધ્યમિકા એ શબ્દ પણ દેશસૂચક છે. પુરાણો પ્રમાણે અર્ધદારણ્ય એટલે અરવલ્લીનો મેવાડનો ભાગ- માં ચંદનનાં વન હતાં એવા ઉલ્લેખ મળે છે. જોકે તે રક્તચંદન છે એમ નક્કી નથી થતું. આ શહેર એક વખત સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર પણ હોવાનું જણાય છે. કથાસરિત્સાગરની વાતોમાં તેનું નામ આવે છે, અને તે દેવસભ નામથી આવે છે. મોટાં શહેરોનાં નામથી કે દેશનાં નામથી જેમ રાગનાં નામો પડેલાં છે તેમ માધ્યમિકા નામના રાગનું નામ પણ દક્ષિણમાં શોધાયેલા એક સંગીત-

દેવમલ અને ત્રેવેણુનો પત્તો પ્લાગતો નથી આઠાણુત્રાદ અને યવન ના શ્રયર્મ મળ્યું છે ગોવર્ધન અને દગો--(માગ્રાઈ)ને પશ્ચિમ દેગમા મળ્યોખમ મૂકે છે અને અમુદને મૂકે છે તો ને બ્રાહ્મી વચ્ચે આવેલુ આ આગ દેરાશ દોય અને તે મેચાલુ ક તેના એક ભાગનું જૂલુ નામ હોય એમ ને વાગે છે નફવાય દે એમના લાગોલિન દેરામા દગેરકને માગ્રા વ્હે છે તે ભૂલ છે 'મરવસ્તુ દગેમા' એન અગિયારનિતામણિ અપદ વ્હે છે અહીં વરાનિહિગના દેરા સરખાવરા જેવા છે આ પશ્ચિમ વિભાગને નૈઋત્ય વિભાગ વ્હેતા એ લખે છે કે તેમા પાલ, ઝળો, સિનુસાવીર, વડામુખ, કપિલ, નારીમુખ, આનર્ત, ચવન મામ, પારસાવ, ગુડ, બર્મર, નિરાત, આલીર, સિનુનાથ, કેવન, મુગટ્ટ, બાહ, દ્રવિડ, અને તે પછી 'હાઈ' આમ લખે છે વડાક નામ વિચિત્ર જગ્યા છે' જેનો પત્તો નથી દેરામા વડુ વિચિત્ર હોય હીરા છે જેવત નિગમા--અને મુગટ્ટ સાથે ગાળવે છે તે નિગિનગરને મુગટ્ટ બીન-એ સાથે ગાળવે છે એ સૂચ્ય છે એજ અસાધમા નિરિનગર કહે અને આબીર એ જેણે દક્ષિણના મહા મહાઆ છે, એ વિચિત્રતામા વગાઈ કહે છે જ્યારે દ્રવિડ નૈઋત્યમા કહે છે બાહ દેરા અહીં વ્હેગે છે એને નિર્મિત્તામ મૌરીગુ નાન મીને વડ માથે સુમધ ખેસાડે છે, તે પત નિગાર જગ્યા છે યવનચન ચીનો દિગાઓનો ગોગમે કરના એ અત્યંત અગ્ર નાય (ATALI) નામે દેરા વ્હે છે જેનો પત્તો લાગનો નથી પત્તુ વાત્રન ઉપરથી ખજાનના અખાતની કપરનો અને આસ-પામનો ખેડ અને અમૈરાન નિર્મિત્તામા બા. કદાચ હોય અને એ નામ આગા-પનીનુ બ્ર-પ પાન હોય, આગાપની મહેર ધણ પ્રાચીન છે એક આ અનુમાનને હજી વગા આગાની જગ છે ગય દેરામા વરાનિહિગ ચામુન, સામ્બલ, મા ય-મિમ, પાગિયતન. વ. વ્હે છે, પત્તુ આસ્વન સાવ દેરાની પૂર્વ દોય તો જ મ ય દેરામા નાથ અને તે ને પુષ્કની મનીપનો કાઈ દેગ વાગે છે અને તેને પશ્ચિમમા નવો જોડે, મલ્ય દેગ અને વિરાટની જગ્યાનો દુગમ મા નહીં થઈ છે લોગમને વિગાનગની જગીને જૈલ્ય લેવાનુ જગ્યાની-ઓએ હવે ઠાણે દેડ જોડે એ પશ્ચિમ વિભાગમા વિનુપુરાજ અપગત, સુરાન્ટ, શર, આબીર, અર્ચુદ, કાન, માન, સીરી, સિનુ, ફણ, સાવ, સામ્ય એવા દેરા જગ્યા છે સામ્યની ગજવાનો મુલિમવનીને આપણ બુવિમાયમાં 'દેરામા એ' છે જે પત્તુ બેગર નથી આ બધા મટે વિસ્તૃત અને વાદમ્ય મર્મો કરતાં છૂટુ જાણ માથ તેમ છે ને અહીં અમ્યાને છે.

સંદિગ્ધ રીતે સમજાય તેવા છે. આજ્ઞાણવાદ દક્ષિણ સિંધનું આજ્ઞાણ-
બાદ અથવા બહમનાબાદ નગર છે તેથી તે દેશ દક્ષિણસિંધ હોવાનું
સમજાય. યવન દેશ કાઠિયાવાડનો કાઠ પશ્ચિમ ભાગ હોય તેમ
લાગે છે જ્યાં ગ્રીક લોકોનું થાણું હોવાની પરંપરા રાજશેખરને
જણાઈ હોય. ત્રવણ દેશ તે સુરાષ્ટ્ર અને દશેરક એટલે મારવાડની
વચ્ચેનો કાઠ ભાગ હોય એમ સમજાય છે, કારણ કે મારવાડ, ત્રવણ
અને સુરાષ્ટ્રની ભાષા અપભ્રંશ છે એમ એ પોતે જ એક જગ્યાએ
લખે છે. દેવસભ માટે વિદ્વાનોએ કાઠ કાઠ અનુમાન કરેલાં છે.
તેમાં એક વિદ્વાનને માળવામાં આવેલું દેવાસ અવાજ-સાદૃશ્ય અને
વર્ણનના થોડા મળતાપણાથી દેવસભ હોવું જોઈએ એમ લાગે છે.
પરંતુ મેવાડના ઉત્તર ભાગમાં આવેલી મધ્યમિડા નગરી, આ નામનું
મળતાપણું ન હોવા છતાં પણ વધારે બંધબેસે તેમ લાગે છે.
સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના આ ગ્રંથમાં ભૂગોળની ઝીણી ચર્ચાને સ્થાન
નથી તેથી અહીં એ ચર્ચામાં ઊતરવું યોગ્ય નથી.

લાટ દેશ અને તેની ચર્ચા

અહીં હવે લાટ દેશ સંબંધી કાંઈ કહેવું જોઈએ. રાજશેખર
એમના ગ્રંથમાં લાટ દેશ, લાટના લોક, તેમની ભાષા વગેરેના
ઉલ્લેખો કરે છે, છતાં તેમના પશ્ચિમ દેશના કે દક્ષિણના વર્ણનમાં
લાટનું નામ ગણાવતા નથી એ બહુ સૂચક છે. એ નામ આજે
પણ અદૃશ્ય થવા છતાં એનું સૂચન તો અદૃશ્ય થયું નથી. ગૂજરાતના
સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં લાટના ઉલ્લેખ બહુ જ રસમય છે. પ્રાચીન
ધાર્મિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લાટના ઉલ્લેખ ન હોવાથી આડકતરી રીતે
તેના ઉલ્લેખ કરવા છતાં ભૂગોળવર્ણનમાં પુરાણોની પેઠે રાજશેખર
પણ લાટને ગણતાં ડરતા લાગે છે. પરદેશી લેખકો તો વાત્સ્યાયન
કામસૂત્રથી પણ પહેલાંના સમયથી લાટના ઉલ્લેખો કરે છે. હાસ્યરસમાં
લાટી ભાષા સારી છે, લાટના લોકો રસિક છે વગેરે ઉલ્લેખો પ્રાચીન
સમયના મળે છે તે ગુણો આજે પણ લાટના-દક્ષિણ ગૂજરાતના લોકોના

કાયમ રહેલા છે લાટના લોક સંસ્કૃતનો દ્વેષ કરે છે અને પ્રાકૃતને એવે છે એમ તો રાજગેખા પણ કહે છે આ લાટ દેશની ભાષા જુદી હતી ? અને તેમ હોય તો ભૂતભાષા-પૈશાચી ભાષાની પેઠે તે ત્યાગે અને શાથી અદૃશ્ય થઈ તે તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ કહે ત્યાગે પરંતુ મુગાપૂત્રી માગવાડ-જેમા પ્રાચીન ગૂજરાતનો સમાવેશ થાય છે-મુઘીના ભાગમા અપભ્રંશ, લાટમા લાટી અગર કોઈ જાતની પ્રાકૃત, અને આ બન્નેની પૂર્વના ભાગમા ભૂતભાષા અગર પૈશાચી, એટલી વાત મહત્વની છે; અને એ બધા ભાગોમા આજે ગૂજરાતી અને માગવાડી (પૂર્વ વિભાગમા ગૂજરાતી માગવાડીના મિશ્રણ જેવી (માળતી) એ બે ભાષાઓ આ બધા ભાગનું સામૃતિક એકત્વ સિદ્ધ કરે છે ?

લાટ દેશની મીમા વખતોખત બદલાયા કદી છે વાત્સ્યાયન મુત્રનો ટીકાકાર જયમગય માળવાની પત્રિમે અપરમાલવ (હુગરપુર, વાસવાડા, દાહોદ વગેરે ભાગ) અને એની પત્રિમે લાટ દેશ એમ

૧ લાટને માટે અનેક અનુમાનો વિદ્વાનોએ કરેલા છે રાષ્ટ્રનું લાટ થયું એ તો દહે કેટલાક માનતા નથી તે બદોમર છે ગૂજરાત રાજ્યમા જ ગુર્જર અને લાટનું ગૂજરાત થયું એ મત પણ ખરો નથી જણાવે લાટના "ટ" નો "ત" કેમ થયો એમ એ- વિદ્વાને સંકેત કરેલી અને તેના દાખલામા આખી ભાષામા દોઢરનું કોતર થયું છે તે સિવાય બીજો દાખલો નથી એ- કહેલું માદ છે, પરંતુ પૈશાચી ભાષામા એમ માય છે એમ બીજા વિદ્વાનનો મત થયો તે બદો તેમ દોષ પરંતુ ગૂજરાત રાજ્યમા લાટ જોવાયું નથી એ તો સ્પષ્ટ છે, લાટ નામ પરદેશીઓએ વાપરેલું છે તેથી કે અર્થિક અજ્ઞાના ગૌર સુપ્રદાય ગ્રામે તેનો સુબધ દોષ તેથી કે બદો તે કારણને લીધે પરદેશીઓ અને ધાર્મિક વિરોધના સબધ વચ્ચેના લેખકો જ એ નામ વાપરે છે, એ નામની હત્પતિના અનેક અનુમાનો બેસુ એક અનુમાન એ ખલાલના હત્પ- દાસના પદેલા પરિશિષ્ટમા ચર્ચેલું છે અને એમા સિવલિંગના સુપ્રદાય ગ્રામે સુબધથી એ નામ પડ્યું દોષ એમ બતાવવી ચર્ચા કરી છે, પણ રસ દોષ સોજે તે બેચી,

કહે છે. નર્મદાની દક્ષિણે દક્ષિણપંથ કહે છે, જ્યારે છેક ખેડાથી સુરત સુધી પણ એક વખત લાટની હદ ગણાઈ છે. મંજુશ્રીમૂલકદપમાં ઉલ્લેખથી પ્રશ્નિમના આખા સમુદ્રકિનારાના દેશને લાટ દેશ કહેયો છે. સુરતના કિનારાને અપરાંત અને અનૂપને નામે પણ પ્રાચીન ઉલ્લેખ મળે છે. લાટ નામ લોકાચારમાં અને પરદેશીઓએ વધારે વાપરેલું છે અને ધાર્મિક પ્રાચીન સાહિત્યમાં નથી એ બહુ જ સૂચક છે. પરદેશીઓ તો એક વખત અરબીસમુદ્રને પણ લાટનો સમુદ્ર કહેતા હતા. ફારસીમાં લાટને લાર લખે છે. આ લાર દેશમાં નર્મદાને કિનારે કાયાવરોહણ (કારાવણ) ગામમાં આઘ પાશુપતાચાર્ય લકુલીશનો અવતાર થયો હતો એમ શૈવો માને છે; અને આખા શૈવ સંપ્રદાયની નહિ તો શૈવ સંપ્રદાયની મુખ્ય શાખા તરીકે પાશુપત સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ લાટમાં આપણા પ્રાંતમાં થઈ ત્યાંથી ચારે બાજુ પ્રસરી એ બનાવ આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ઘણો મહત્વનો છે.^૧

પુરાણો અને ખીજ પ્રાચીન સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથો, ગ્રીક વગેરે પરદેશીઓ અને ઉટ્ટીર્ણ લેખો વગેરેમાં આવેલાં પ્રાચીન સ્થળો ઘણાં છે, ઘણાંનો પત્તો લાગ્યો નથી અને ઘણાં આજે ઓળખાય છે, એ બધાંની યાદી આપવાનો આ પ્રસંગ નથી. જરૂરી સ્થળોનો નિર્દેશ યથાસ્થાને કરીશું. અરબ મુસાફરોના ઉલ્લેખોમાં દેશી નામો વિચિત્ર રીતે લખેલાં છે તે સિવાય કંઈ નવું નથી. પરંતુ આગળ યથાસ્થાને એની નોંધ પણ લઈશું. ખીજ મહત્વની વાત એ છે કે ગૂજરાત નામ શાથી અને ક્યારે પડ્યું, એ બાબતમાં વિદ્વાનોએ ઘણી ચર્ચા કરેલી છે અને તે પણ યથાસ્થાને જરૂર પૂરતી નેઈશું. અહીં માત્ર જે સ્થળોએ પ્રાચીનકાળમાં—ગૂજરાત નામ પડતા પહેલાં—એની સંસ્કારિતા ઘડવામાં ભાગ લેજોયો તેની ટૂંકમાં નોંધ લીધી છે.^૨

૧. આ બાબત પણ ખંભાતના ઇતિહાસમાં આધારો બતાવીને ચર્ચા છે.

૨. વિનયચંદ્રની કાવ્યશિક્ષામાં કેટલાંક ભૌગોલિક સ્થળો આપેલાં છે, તે ગૂજરાત નામ પડ્યા પછીનાં છે છતાં પૌરાણિક આધારથી બનેલાં છે, તેમાં

સામાજિક ઘડતરમાં ભૌગોલિક સ્થળોએ ભજવેલો ભાગ

ગૂજરાતના ભૌગોલિક સ્થળોએ ગૂજરાતી સંસ્કૃતિમાં ખાસ કરીને સામાજિક આયતમાં એક અગત્યનો ભાગ લખ્યો છે તે અહીં

દરેક સ્થળની માથે સખ્યાઓ આપેલી છે અને તે જેની સખ્યા છે તે જણાવેલું નથી પરંતુ જ્ઞાત્ય તે ગામોની સખ્યા હોય એમ લાગે છે. આ સખ્યા પણ ગપાટો જેવી જણાય છે હતા ગૂજરાતના કટ્યાક સ્થળોનાં નામો રસમય દેવાથી અને ઉપર કહ્યું તે મમયના ઘણા નામો હોવાથી અહીં આપવા થોડા લાગે છે—કુલ ભારતના ચોવીસ દેશો કહે છે તેમાં પાશ્વિમમાં આ પ્રમાણે છે—માલવ, લોરિત, પશ્ચિમ ઝાઝ, વાલસ, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, લાટ, શ્રીમાલ, અર્ધુદ, મેદપાટ, મરુ, વરેન્દ્ર, યમુના, એટલા કહે છે અને વચ્ચે બીજા દિશાના કહી વળી આવતી, કિરાત, મૌવીર, ગુર્જર વગેરે કહે છે આમાં માળના અને આવતી, મૌરાષ્ટ્ર અને વાલસ, શ્રીમાલ અને અર્ધુદ વગેરે લગભગ એક જ ભૂમિવિભાગ જુદા તરીકે લીધા છે ગુર્જર દેગને ઉત્તરપથ અને સિંધુની વચ્ચે લખ્યો છે અને કમ વિચિત્ર છે, હતા ને કમમાં લખ્યા છે એમ માનીએ તો આ ગુર્જર દેશ તે પલખનો વિભાગ માનવો કે રાજપુતાનાનો અમલ ગુર્જર દેગ માનવો તે સમજાય તેવું નથી આશીર દેશને મહાગાટ્ર અને નર્મદા તટ માથે દક્ષિણપથમાં ગણાવ્યો છે

એ પછી પશ્ચિમ દેગની વિગત આપે છે તે પણ રસમય છે દિગુણી વગેરે (હીંગાણી ?) ૬, પત્તન વગેરે (પાટણ) ૧૨, માતર વગેરે ૨૮, વહ્ વગેરે ૩૬, (આ વહ્ નામના ગૂજરાતમાં બે ગામ છે તેમાં ન્યુ ?) ભાલિજ (ભાવેજ) વગેરે ૪૦, હર્ષપુર (હરમોલ ?) વગેરે ૫૨, શ્રીનાગ વગેરે ૫૮ (પેટલાદ પામેતુ નાર કે શ્રીનગર ?), જયુસર વગેરે ૬૦ (ભગ્યને કેમ છોડી દીધું હશે તે સમજાય તેવું નથી), પરવાણ (વડવાણ ?) વગેરે ૭૬ (જૂનું નામ વર્તમાન કમ ન લખ્યું ? અગર બીજું કોઈ ગામ હોય ?), દર્ભાવતી (રમેઈ) વગેરે ૮૪, પેટલાપદ્ર (પેટલાદ) વગેરે ૧૦૪ (શુ આ ચરેતરતુ મુખ્ય ગામ હશે ?), પદિરાલુકા વગેરે (ખેરાલુ ?) ૧૧૦, ભોગપુર વગેરે ૧૧૬ (આ ગામ પ્રમથચિંતામણિમાં પણ આવે છે ખસાતથી માળના જતા આવે તેન જણાય છે પરંતુ મને તેનો પત્તો લાગ્યો નથી), ધવલકુટ (ધોળના) વગેરે ૫૦૦, માહડવાસ વગેરે ૪૦૦ (આ મહેવાસ હશે કે બીજું અને તેની સખ્યા

ભૂલવું ન જોઈએ. જોકે એનું પરિણામ સારું કે ખોટું છે તે ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. આ વાત ગુજરાતની જ્ઞાતિઓને લગતી છે. લોકોને લીધે સ્થળોનાં નામ કે સ્થળોને લીધે લોકોનાં નામ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ મળે છે, પણ ગુજરાતમાં એની વિશેષતા બરા વિચિત્ર હદ સુધી ગયેલી છે. ઘણી જ્ઞાતિઓ-ખાસ કરીને ઉચ્ચ વર્ણોની જ્ઞાતિઓ અને તેની ઉપજ્ઞાતિઓનાં નામો ભૌગોલિક સ્થળોને લીધે પડેલાં છે. નાગર, મોટ, શ્રીમાળી વગેરે આજણુ વાણિયાની અનેક નાતોનાં નામો પ્રાચીન ભૌગોલિક સ્થળોને લીધે પડેલાં છે. લાટના લાડ વાણિયા ઉપરાંત શ્રીમાળીઓમાં જે લાટમાં ગયા તે લાડુઆ શ્રીમાળી ગણાય છે. ગામોનાં નામો ઉપરથી પડેલાં જ્ઞાતિઓનાં નામો અસંખ્ય છે અને તેના ઇતિહાસ પ્રાચીન અને રસમય છે. ઘણાં પ્રાચીન સ્થળોને ચાર યુગનાં ચાર જુદાં નામો આપી પૌરાણિક

એ કાંઈ સ્પષ્ટ થતું નથી.); કોંકણ (કોંકણ) વગેરે ૧૪૧૪; ચંદ્રાવતી વગેરે ૧૮૦૦ (આખુ પાસેનું ચંદ્રાવતી); મહીતટમ (મહીકાંઠો) ૨૨૦૦; મુરાબટ ૬૦૦૦; લાટ દેશ ૨૧૦૦૦; ગુર્જર દેશ અને પારત ૭૦૦૦૦ (આ ગુર્જર દેશ ઉપર કહ્યું તેમ મારવાડથી પંચજ સુધીનો હોય તો નવાઈ નથી. પારત અગર પારદ દેશ તેની પશ્ચિમનો કોઈ દેશ છે); આહાલુ-પાટક (આહાલુવાહુ-બહુમનાગાદ-સિંધ) ૩૫૦૦૦૦. (આ રકમને અડ્ડ લક્ષાણિ કહે છે. અડ્ડ એ હેક્ટરનું રૂપાંતર છે એટલે સારાત્રણ); ડાહલ (ત્રૈપુર-ચેદી મંચ હિંદ) ૬૦૦૦૦૦; માળવા ૧૮૦૦૦૬૨; કાન્યકુબ્જ (કોન-મંચ-દેશ) ૨૬૦૦૦૦૦; આટલું લખીને અનંતરં ઉત્તરાપચં દક્ષિણાપચં ચેતિ.- આની પછી ઉત્તરાપચ અને દક્ષિણાપચ-એમ લખે છે. આમાં પશ્ચિમ ઉપરાંત મંચહિંદનો સમાવેશ પણ કર્યો લાગે છે. સખ્યા લાટચારણોની અતિશયોક્તિ-ને પણ વટાવી જાય તેવી જણાય છે. પરંતુ ગુજરાતનાં ગામો જેમાંનાં ઘણાં ખરાં આજે-પણ જોડે છે તેમની સંખ્યા તે તે તાલુકાનાં ગામોની સંખ્યા હોય એવું ખરું સમજાય છે. જોકે રાજ્યાતનાં છ બાર વગેરે સમજાય તેમ નથી. લેખકને પાટણથી વ્યસેતર વગેરે મંચ ગુજરાતની માહિતી ઠીક જણાય છે.